

ТЕМА № 3

ФІЛОСОФСЬКА АНТРОПОЛОГІЯ. ФІЛОСОФІЯ ЛЮДИНИ

(3 години)

ПИТАННЯ ДЛЯ ОБГОВОРЕННЯ:

1. Людина як предмет філософії.
2. Сутність людини. Антропосоціогенез.
3. Поняття індивіда, індивідуальності та особистості.
4. Передумови розвитку особистості.
5. Відчуження.
6. Свобода та відповідальність особистості.

СПИСОК ВИКОРИСТАНОЇ ЛІТЕРАТУРИ:

1. Введення в соціальну філософію : [Кемеров В.Є.]. – М. : Аспект Пресс, 1996.
2. Концепції сучасного природознавства : [під ред. В. Н. Лавриненко]. – М.: Юнити-Дана, 2003.
3. Соціальна філософія : [Барулина В.С.]. – М. : Просвіта, 2002.
4. Філософія : [Під ред. В.Н. Лавриненко, В.П. Ратникова]. – М. : ЮНИТИ, 1998. – 258 с.
5. Що таке людина? : [Дубінін Н.П.]. – М. : Думка, 1983.

1. Людина як предмет філософії.

Предметом філософії людина стає в такій філософській дисципліні, як філософська антропологія, що вивчає людину, його специфіку в порівнянні з іншими живими істотами, його місце в універсумі (світі), особливості його існування і світосприйняття. На відміну від культурної антропології, зайнятої вивченням способу життя і свідомості людей конкретних культур, філософська антропологія фіксує свою увагу на основних рисах людини як роду. В той же час вона може включати і включає вивчення людини як індивідуальності, як суб'єкта унікальних переживань (екзистенціальні проблеми).

Потрібно мати на увазі, що в якості самостійного розділу філософська антропологія сформувалася приблизно до XVIII ст., проте з'ясування специфіки людини - це провідне завдання всякого філософствування. За гносеологічними (теоретико-познавальними), онтологічними, соціально-філософськими пошуками завжди стоять головні питання, які дуже добре сформулював Іммануїл Кант у своїй системі філософської антропології, : Що я можу знати? Що я повинен робити? На що я смію сподіватися? Ці три питання, по Канту, сводимі і знаходяться в останньому, четвертому питанні: Що таке людина?

Філософська антропологія прагне зрозуміти і ставить такі проблеми:

Яке положення людини у світі, яке місце займає він в ієрархії речей і істот? Чи являється людина випадковим ексцесом бездушної природи або ж він причетний вищим силам? Він - тільки маленький частковий фрагмент всесвіту, або він - мікрокосм (маленький космос), дзеркало світу як цілого?

Яка природа і суть людини? Чим він відрізняється від тварин?

Чи існує те, що ми називаємо свободою, і в якій мірі людина вільна? Які види необхідності панують над ним і чи може він здолати їх?

Людина - розумна істота або ж істота, керована потягами і пристрастями? Які можливості розуму і яка міра впливу несвідомого на наше мислення і поведінку.

Що таке смерть, як людина повинна відноситися до неї?

У чому сенс життя? Чи є у кожного з нас конкретне призначення і як можна "стати собою"?

Яке реальне місце займають в людському житті любов, справедливість, мужність і інші найважливіші духовні цінності?

Ні на одне з цих питань немає остаточної і вичерпної відповіді. Люди кожної нової епохи дають свої відповіді, наново осмислюючи своє власне положення у світі. Виходячи із сказаного, слід відповісти на ключове для антропологічних досліджень питання: яке місце людини у світі?

Перша відповідь була характерна для періоду античності - це відповідь космоцентричний. Він означав, що Космос - світовий лад - це живе тілесне ціле, а людина - мікрокосм, маленька модель єдиного одушевленого всесвіту.

Друга відповідь - теоцентричний. Він типовий для середньовіччя. У витоків історії стоїть єдиний Бог-творець, що створив світ ні з чого. Людина створена за образом і подобою божою, він, як і творець, наділений свободою волі. Проте людина гріхозна, оскільки чинив опір волі творця. Бог - промыслитель і суддя усіх людських справ.

Третя відповідь - антропоцентрична. Він панує у філософії з початку Нового часу і по сьогоднішній день. Антропоцентризм виходить з того, що ми нічого толком не знаємо у світі, окрім самих себе, і на весь світ дивимося тільки через призму власне людських потреб і інтересів. Антропоцентризм прославляє людину, але він багатий суб'єктивізмом, практичною і пізнавальною самозамкнутістю.

Питання про природу людини - також один з центральних у філософській антропології - це питання про його емпіричну (природному) відмінність від усіх інших живих істот, а питання про його суть - це питання про ті його глибинні якості, які визначають його специфіку і зовні проявляються в рисах, властивих "природі".

Природа людини глибоко суперечлива, тому людина завжди виступає загадкою для самого себе. З одного боку, людина - істота фізична, тілесна, підпорядкована усім законам біології і фізіології. Він захоплений потягами, в нім сильні несвідомі імпульси, їм володіють інстинкти і пристрасті, він легко впадає в страх і гнів. Будучи як би "річчю серед речей", людина детермінована своїм минулим (біологією).

З іншого боку, людська природа виявляє нам свідомість, розумність, здатність ясного розуміння і осмислення обставин. Людина може пізнавати об'єктивні характеристики дійсності, навіть якщо вони прямо не відповідають на його біологічні потреби. Людина демонструє здатність бути моральним, підніматися над своїми природними потягами і робити вільний вибір. Тоді виявляється, що він зовсім не підпорядкований повністю минулому, не схожий на "річ". Свідомість, розум і свобода властиві природі людини. Людина над біологією надбудовує біографію.

Саме ця двоїстість завжди примушувала філософів шукати суть людини, що відрізняє його як особлива істота від біофізичних проявів його природи. Існує три можливі варіанти вирішення цієї проблеми.

1. Суть людини духовна. Ця версія характерна для усіх релігійних і езотеричних (таємних) навчань. Відповідно до неї істинне самозвеличання людини не має відношення до емпіричного світу. Так, відповідно до християнства Бог наділяє людину єдністю духу і душі, здатних піднятися над інстинктами і тілесними вимогами, а також над будь-якими спокусами матеріального життя. Людина духовна і тому здатний панувати над плоттю. Відповідно до езотеричних навчань істинне "Я" людини - духовна монада (одиниця) - просто змінює з життя в життя різні тіла, які служать лише засобом для самоудосконалення.

2. Суть людини - розум. Ця версія сформувалася в Новий час (раціоналізм). Вона припускає, що розум - особлива самостійна інстанція (дух) і людина відрізняється від тварин саме розумом - умінням логічно мислити, пізнавати себе і світ. Розум дозволив людині виділитися з тваринного царства, використовуючи сили самої природи, і він же запорука прийдешнього щастя і прогресу в суспільстві.

3. Суть людини - предметно-діяльна, соціокультурна. Вирішальну роль в затвердженні цієї версії зіграли роботи Карла Маркса. Людина виступає тут як істота, яка не пасивно пристосовується до природи, а активно пристосовує природу до власних потреб. Він переробляє її в трудовому процесі, ставить усі нові і нові цілі, створює "другу, олюднену

природу" - світ культури. У праці, перетворюючи навколишню дійсність, людина і проявляє себе як розумний і вільний, бо творить "за мірками будь-якого виду, у тому числі і за законами краси". Будучи істотою трудовою, людина виступає і істотою соціальною. Він не може працювати поза спілкуванням. Підкорення природи і перетворення її в культуру пов'язане з постійною взаємодією людей, із складанням соціальних груп. Тому суть людини - це "сукупність усіх громадських стосунків". Не біологічні риси людини визначають найістотніше в ній, а його соціально - групова приналежність.

2. Сутність людини. Антропосоціогенез.

Людина є найвищий витвір природи. Її сутність досить складна і багатогранна. Невипадково вона вивчається багатьма науками в різних аспектах. Філософія ж завжди намагається збагнути людину в її цілісності. Філософську програму можна коротко, стисло створити слідом за Сократом: «пізнання самого себе», в цьому сутність інших філософських проблем.

В античній філософії людина розглядалася переважно як частина космосу, як певних мікрокосмос, в своїх людських проявах підвладний вищому началу – долі. Християнство вважає, що справжнім покликанням людини є залучення її до вищої сутності – бога і тим самим одержання спасіння в день страшного суду. Філософія Нового часу набула в людині насамперед її духовну сутність. В сучасній філософії, як мінімум, можна виділити три точки зору на людину: біологізаторська – згідно з нею людина - це особливий високоорганізований механізм; соціологізаторська, стверджує, що людина – це система людства; визначає людину, як суверену особистість з її моральним і естетичним світом.

Людина являє собою біо- психо- соціальну цілісність, при визначенні ролі соціального фактора. Це жива істота, яка перетворює природу з допомогою засобів праці з метою задоволення свої матеріальних і духовних потреб, спираючись на систему суспільних відносин. Виступаючи й взаємодію з природою і один з одним люди утворюють новий вид матеріальної діяльності – суспільство.

Просвітництво — культурно-історичний термін (вперше використаний Вольтером і Гердером), що відбиває певну епоху розвитку людства, сутність якої полягає в широкому використанні розуму для суспільного прогресу. Просвітництво є продовженням гуманістичних тенденцій XIV — XV ст., але відрізняється більшим раціоналізмом і критичністю.

Головним прагненням просвітників було знайти завдяки діяльності людського розуму природні принципи суспільного життя. З цієї точки зору було піддано гострій критиці всі наявні форми і відношення людей в сфері права, моралі, економіки, політики тощо. Під впливом просвітництва розпочалися реформи в деяких країнах Західної Європи, які сприяли створенню і розбудові громадянського суспільства.

Філософія просвітництва у Франції формувалася значною мірою під впливом англійської філософської думки, але якщо в Англії домінував емпіризм і сенсуалізм, то більшість представників французького Просвітництва надавали перевагу раціоналізмові.

Ф. Вольтер (1694 – 1778рр.) справжнє ім'я Франсуа Марі Ауре у своїх творах «Кандід», «Філософський словники» та ін. висував ідеї, спрямовані проти феодалізму та кріпацтва, він боровся проти церкви, релігійної нетерпимості, фанатизму, деспотії. Вольтер – рішучий прибічник рівності громадян перед законом, але треба звернути увагу на те, що він вважав неминучим поділ людей на багатих і бідних.

Певний час мислитель визнавав за можливе поліпшити життя людей за рахунок так званого «освіченого монархам, тобто вченого, розумного і справедливого царя чи імператора, але на схилі свого життя припускався думки, що найкращим державним устроєм є республіка. Він залишився переконаним в неминучості суспільного прогресу.

Блискучий полеміст і талановитий письменник Ж.-Ж. Руссо (1712 – 1778 рр.) написав праці «Про суспільний договір», «Еміль, або про виховання» та інші, де торкається питань

розвитку цивілізації, держави, моралі, розмірковує над проблемами соціальної нерівності та виховання.

Критика ним існуючих порядків відрізнялась яскравістю стилю і різючою силою слова. Цивілізація, твердить він, псує людину, погіршує її природні якості саме завдяки своїй раціоналізованості, поміркованості.

Поділ праці, який має величезне значення для прогресу, є не тільки благом, а й злом, оскільки людина втрачає цілісність. Звідси вже крок до визнання проблеми відчуження людини в суспільстві. У вихованні Руссо спирався на чуття людини, звертався до її щирого серця. В цьому він вбачав можливість збереження і розвитку справді людських відносин у суспільстві. Він рішуче виступає проти нерівності, вимагає свободи і забезпечення повноти юридичних справ.

Тема походження людини і суспільства (антропосоціогенез) неосяжна і є предметом як філософії, так і низки спеціальних наук. Тут вона нас цікавить головним чином з суто світоглядного боку. Далеко не завжди й не всіх мислителів минулого ця тема надто бентежила. Як не дивно, а навіть у епоху Просвітництва, коли світоглядні питання загострювались протиставленням релігії й науки, проблема походження людини була периферійним питанням. Жан-Жак Руссо (1712-1779) взагалі відмовлявся обговорювати гіпотези про походження людини на тій підставі, що “порівняльна анатомія зробила ще надто мало успіхів, спостереження природознавців ще надто невизначені, щоб можна було б на такій основі будувати переконливе міркування”.² (Руссо Ж.-Ж. Рассуждение о происхождении и основаниях неравенства между людьми//Жан-Жак Руссо. Трактаты. М., 1969. С. 47.) А сучасник Руссо Поль Анрі Гольбах (1723-1789) говорив тим, хто міг би клопотатися з приводу невизначеності походження людини, ще більш заспокійливо: що стосується походження людини, вічності її й таке інше, то оскільки досвід нам нічого не говорить про це, то й не слід журитися.³ (Гольбах П.А. Система природы, или о законах мира физического и мира духовного//Поль Анри Гольбах. Избр. произв. в двух томах. Т.1. М., 1963. С. 123.) У такому настрої вбачається не стільки прагнення спиратись на факти заради наукової добросовісності, скільки певна байдужість до світоглядного значення питання про походження людини, хоч при цьому той же Руссо будує досить довільні припущення стосовно “походження нерівності між людьми”.

Та між іншим тема власного походження чомусь завжди непокоїла людство, що відбилося в усіх історичних типах світогляду. У міфах і первісних релігіях кожного народу світу є уявлення про виникнення людей. Ось як, напр., розповідається про їх походження у одному з міфів племені аранда з центральної Австралії.⁴ (Первый бумеранг. Мифы и легенды Австралии. М., 1980. С. 11-12.) Колись у далекому минулому, у західній частині неба жили два великих чоловіки. Це були брати Нумбакулли. Одного разу брати помітили під великими каміннями на березі солоного озера купку безпомічних склеєних істот – інапатуа. Контури їх не можна було відрізнити, настільки вони були притиснуті один до одного. Інапатуа не мали ні рук, ні ніг, ні очей, ні ушей, не мали здатності бачити й чути, самостійно пересуватись і розмовляти. Брати вирішили зійти на землю, щоб перетворити інапатуа в людей – чоловіків і жінок. Вони роз’єднали безформні тіла цих істот, з допомогою кам’яних ножів надали їм людського виду, зробили руки, ноги, пальці, прорізали очі й роти, зліпили носи й уші. Після цього інапатуа стали справжніми людьми – чоловіками й жінками.

У розвинутому релігійному світогляді (у формі світових релігій) теж неодмінно зберігається тема походження людей. В християнстві вона висвітлюється так: “І сказав Бог: “Створімо людину за образом Нашим, за подобою Нашою, і хай панують над морською рибою, і над птаством небесним, і над худобою, і над усією землею, і над усім плазуючим, що плазує по землі”. І Бог на Свій образ людину створив, на образ Божий її Він створив, як чоловіка та жінку створив їх”.

Отже, філософія й наука просто продовжили одвічне прагнення людини знати себе. І в цьому відношенні безумовно правий був американський генетик українського походження Феодосій Добжанський (1900-1975) коли писав: “Людина зіштовхнулася з проблемою “пізнай

себе” з тих пір як стала людиною, і буде займатись її розробкою до тих пір, доки залишається людиною.” Філософський світоглядний підхід був одразу орієнтованим не на віру, а на раціонально обґрунтовану думку і з моменту виникнення сучасної науки прагнув спиратися на об’єктивні дані наукових досліджень. Наукові ж здобутки з проблеми походження людей з’явилися не раніше, ніж в науку проникла ідея розвитку, прогресу, послідовної якісної зміни рослинного й тваринного світу на Землі. Підготовча робота до наукової постановки питання про антропогенез була проведена англійським біологом Ч.Дарвіном (1809-1882), який довів, що біологічна еволюція на основі природного відбору поступово підвела ще тваринних предків людей до виникнення праці як способу взаємодії з природним середовищем, і це стало надалі головним фактором подальшої еволюції. Пізніше на цій ідеї досить виразно наголосив Ф.Енгельс, робота якого “Роль праці у процесі перетворення мавпи в людину” була вперше опублікована у 1896 році, тобто вже після смерті автора. В ній Енгельс стверджував таке: “Спочатку праця, а далі і разом з нею членороздільна мова стали двома найголовнішими стимулами, під впливом яких мозок мавпи поступово перетворився в людський мозок...”. З тих пір, як були оприлюднені ці думки, “трудова” гіпотеза антропосоціогенезу стала найбільш поширеною й краще обґрунтованою за інші. Численні відомі на сьогодні знахідки викопних істот і супроводжуючих їх знарядь, які вони використовували, дали змогу приблизно відтворити процес еволюції від самих давніх предків людини до людини сучасного типу (див. таблицю).¹ (1Складена на основі видань: Кууси П. Этот человеческий мир. М., 1978. С.53; Ламберт Д. Доисторический человек. Кембриджский путеводитель. Ленинград, 1991; Харрисон Дж., Уайнер Дж., Тэннер Дж., Рейнолдс В. Биология человека. М., 1979. С.79-106.)

Викопні істоти Час появи та існування (у роках) Розмір мозку (в см3)

Australopithecus (австралопітек) 5 млн. – 1млн. 450

Homo habilis (людина уміла; дехто з учених відносить його до австралопітекових) 2,5 млн. – 1,5 млн. 800

Homo erectus (людина, що ходить прямо) 1,6 млн. – 200 тис. 880 - 1100

Homo sapiens (*neanderthalensis* - неандерталець) 200 тис. – 30 тис. 1500

Homo sapiens sapiens (людина сучасного типу) 100 тис. 1350 – 1600

Звичайно, появі перших гомінідів (австралопітек) передували інші тваринні предки, що стояли на більш низькому рівні розвитку. На безпосередньо долюдській фазі, яка почалася приблизно 25 млн. років тому (епоха міоцену), відбулося виділення двох стовбурів еволюції, один з яких вів до появи гомінідів, а другий до сучасних людиноподібних мавп. Тобто, як стверджує більшість учених, мавпи, котрі поступово еволюціонували у сучасну людину, зовсім не ті, з яких ми маємо знайомих нам сьогодні горил, шимпанзе, гібонів і орангутанів.² [2Дехто з генетиків вважає, що не двоногі форми пішли від четвероногих, а навпаки, людиноподібні мавпи – предки шимпанзе й горили – були нащадками двоногих гомінідів, зокрема афарського (Ефіопія) австралопітека, від якого веде свій рід і людина. Прибічники “трудової” гіпотези вважають, що подальші фізіологічні зміни гомінідів відбувались переважно під впливом пристосування не до зовнішніх природних умов, а до трудового процесу.]

3. Поняття індивіда, індивідуальності та особистості.

Хто така «особа»? Яке місце посідає це поняття серед однопорядкових з ним «людина», «індивід», «громадянин»? Найбільш загальним за значенням поняттям з цього ряду є поняття «людина», яким позначається вищий ступінь живих організмів на Землі, суб’єкт суспільно-історичної діяльності та культури. Людина - це жива система, що являє собою єдність фізичного і духовного, природного і соціального, спадкового і набутого за життя. Як живий організм людина включена в природний зв’язок явищ і підпорядковується біологічним закономірностям, на рівні свідомої психіки вона звернута до соціального буття з його специфічними закономірностями.

Людина кристалізує в собі все, що нагромаджено людством протягом усієї історії. Ця кристалізація відбувається й через залучення до культурної традиції, і через механізм біологічної спадковості. Норми права, моралі, побуту, правила мислення, естетичні смаки тощо, які історично склалися, формують поведінку й розум людини, роблять з неї представника певного способу життя, культури та психології.

Кожна окрема людина виступає і як неповторна індивідуальність, і як носій певних суспільно значущих рис, тобто виступає і як індивід, і як особистість. Індивід - це окрема людина, на відміну від колективу, соціальної спільності, суспільства в цілому. Індивід, який розглядається через його специфічні особливості, що не зводяться до яких-небудь родових і всезагальних характеристик, - це індивідуальність. Особистість - це людина зі своїми індивідуально вираженими й соціально зумовленими рисами. Це стійка система соціально значущих рис, які характеризують індивіда як члена того чи іншого суспільства чи спільноти. Як особистість людина виступає тоді, коли досягає самоусвідомлення, розуміння своїх соціальних функцій, усвідомлення себе як суб'єкта історичного процесу. Терміни «особа» (лат. *persona*) та «особистість» (лат. *personalitas*) позначають відповідно індивіда відповідно як суб'єкта відносин і свідомої діяльності та його соціальне і психологічне обличчя і можуть вживатися як синоніми.

Нарешті, кожен індивід є членом якогось суспільства і більш-менш постійно перебуває на конкретній, державно оформленій території, тому є, з одного боку, громадянином певної держави, а з другого - членом тією чи іншою мірою відокремленого від держави громадянського суспільства.

Наука не може дійти до вивчення кожної окремої людини, індивіда, вона оперує загальними поняттями. В аналізі місця й ролі людини в системі політичних відносин таким найбільш прийнятним поняттям є поняття «особа» («особистість»). Це поняття надає змогу розглядати людину як члена тих чи інших соціальних і політичних спільностей, суб'єкта політичних відносин, політики.

4. Передумови розвитку особистості.

Розвиток, прогрес, регрес, біогенетична теорія, соціоенетична теорія, психогенетична теорія, діяльнісний підхід, періодизація, теорія Д. Б. Ельконіна, провідна діяльність, соціальна ситуація розвитку, протиріччя, новоутворення, сензитивні та кризові періоди розвитку, концепція розвитку особистості протягом життя, погляди Е. Еріксона, нормальна лінія розвитку, аномальна лінія розвитку, епігенетичний принцип, умови які визначають розвиток на кожній стадії.

Розвиток людини — це процес кількісних та якісних змін, який охоплює становлення людини в біологічному, психічному та соціальному плані. Він характеризується фізичними (морфологічними, біохімічними, фізіологічними), психічними змінами (появою новоутворень, нових механізмів, нових процесів, нових якостей), розширенням та поглибленням взаємозв'язків різних властивостей особистості, новим рівнем функціонування та формування психологічних стратегій рішень особистих, професійних, соціальних проблем, цілісністю, інтегративністю тощо.

Одним із важливих моментів розкриття сутності розвитку людини є розуміння тих законів, за якими відбувається розвиток, розуміння рушійних сил розвитку, джерел, закономірностей та його етапів, ролі кризових періодів в житті людини, можливостей прискорення процесу розвитку тощо. Перше, з чим стикаються при вивченні психічного розвитку людини, це проблема співвідношення в ньому біологічного та соціального.

Представники біоенетичного підходу кладуть в основу розвитку особистості біологічні процеси дозрівання організму. Сам процес розвитку трактується основним чином як дозрівання, стадії якого універсальні. Якщо представники цього підходу й говорять про роль соціального

середовища, то лише як про умову для дозрівання заданих природою (генетично обумовлених) якостей та властивостей.

Представники соціогенетичного підходу повністю відкидають значення біологічних факторів і пояснюють процес розвитку людини через структуру суспільства, через способи соціалізації, взаємовідносини з оточуючими, тобто соціальна поведінка людини пояснюється через замкнуті в собі властивості середовища, до яких людина повинна пристосуватися.

Представники психогенетичної теорії трактують психічний розвиток як повністю спонтанний процес, не залежний ані від біологічного, ані від соціального. Такими самодетермінуючими психічними явищами можуть бути емоції, потяги, мотиви, пізнавальна сфера тощо. Психологічний розвиток трактується як повністю спонтанний процес.

Представники психології діяльності вважали, що розвиток особистості відбувається в процесі залучення людини до різних видів діяльності. Ніде окрім діяльності людина не розвивається.

Проблема людського розвитку неспіввідносна за своєю складністю з будь-якою біологічною проблемою. Розвиток людини обумовлений взаємодією багатьох факторів: спадковістю, середовищем біогенним, соціальним, вихованням, власним психічним життям, діяльністю людини. Ці фактори діють не порізно, а разом на складну структуру розвитку.

Розплутати цей складний клубок біологічних та соціальних ниток, зрозуміти дійсний внесок природи, генетики, соціальних зв'язків суспільства, внутрішніх законів розвитку психічного у розвиток особистості, а значить, навчитися впливати та керувати її формуванням, можливо за умови вивчення та аналізу сутності та динаміки розвитку людини на різних етапах її життєвого шляху.

Розглянемо дві концепції періодизації розвитку особистості, авторами яких Д. Б. Ельконін та Е. Еріксон. Д. Б. Ельконін висунув ідею поєднання двох ліній розвитку: пізнавального та власне особистісного (від народження до закінчення середньої школи). Згідно з його теорією, розвиток пізнавальної сфери дитини та її особистості (сфера потреб та мотивів) відбувається у руслі різних провідних діяльностей, що послідовно змінюють одна одну в онтогенезі. Першим видом діяльності, з якої починається формування особистості, є безпосереднє емоційне спілкування немовляти з матір'ю, іншими оточуючими людьми. Ця діяльність змінюється рольовою грою, спільною навчальною діяльністю, спілкуванням, в процесі яких виникають новоутворення, що є опорою подальшого розвитку. Новоутворення — якості, властивості особистості, ті психічні та соціальні зміни, які вперше виникають на певній стадії розвитку і котрі переважно й визначають ставлення до навколишнього світу людей, самого себе та весь хід розвитку в даний період.

Під час виконання саме цієї групи провідних діяльностей і відбувається розвиток сфери потреб та мотивів, сфери «що я хочу».

Другу групу провідних діяльностей складають ті, всередині яких відбувається розвиток пізнавальної сфери та відповідних здібностей у дитини. Це маніпулятивно-предметна діяльність, гра дошкільнят з предметами, навчання та праця у шкільному віці, це сфера «можу».

Таким чином, від народження до пізнього юнацтва, послідовно та періодично змінюють одна одну провідні діяльності предметного плану з одного боку та форми спілкування — з іншого, які поперемінно забезпечують розвиток пізнавальних процесів та сфери потреб і мотивів особистості.

Концепція Д. Б. Ельконіна розроблялася та доповнювалася рядом вчених: Л. Виготський, Д. Фельдштейн, Л. Божович тощо. Узагальнення цих теорій можна зобразити за допомогою наступної таблиці.

Перехід від однієї вікової стадії до іншої знаменується перебудовою та змінами в психічному розвитку і може супроводжуватися кризою, яка характеризується загостренням протиріч, що виникають в процесі розвитку, сильними емоційними переживаннями, порушенням взаєморозуміння з оточуючими тощо.

Існує сензитивний період розвитку, тобто оптимальний термін для розвитку тих чи інших якостей людини (наприклад, 1—3 роки — оптимальний період для розвитку мови, 6—11

р. — для розвитку навичок прийняття рішення, 11—16 р. — для розвитку абстрактного мислення і т. д.). Пропустивши цей термін, відповідну властивість сформувати в інший час буде набагато складніше, а то і зовсім неможливо. Причини сензитивності — нерівномірність дозрівання мозку та нервової системи, а також те, що деякі властивості особистості можуть розвиватися лише на підґрунті вже сформованих.

Психічний розвиток особистості не обмежений якимось певним проміжком часу, тільки тими чи іншими періодами. Він відбувається на всіх етапах життєвого шляху людини. При цьому кожний етап, поряд із загальними закономірностями розвитку характеризується також особливим та специфічним лише для нього. З цієї точки зору період зрілості не може розглядатися як деякий кінцевий пункт, до якого спрямовано розвиток та яким він закінчується.

Чим більш зрілою психологічно та соціально є особистість, тим більше зростають її можливості у подальшому розвитку. Період особистісної зрілості відкриває якісно нові можливості становлення людини. З цієї позиції цікаво розглянути розвиток особистості протягом життя. Ця концепція представлена епігенетичною теорією Еріксона. Сутність епігенетичної теорії відображається в принципі: «Все, що росте, має загальний план». Виходячи з цього загального плану, розвиваються окремі частини. Кожна з них має найбільш сприятливий період для переважного розвитку. Так відбувається доти, доки всі частини, що розвинулися, не сформують функціональне ціле.

Розвиток особистості, за Еріксоном, — це закономірна зміна етапів, на кожному з яких відбувається якісне перетворення внутрішнього світу, відношень та поведінки людини, в результаті чого вона як особистість отримує щось нове, характерне саме для даного етапу розвитку. Новоутворення особистості виникають не на порожньому місці, їхня поява на певному етапі підготовлена всім процесом попереднього розвитку особистості. Нове в ній може виникнути та закріпитися лише тоді, коли в минулому для нього вже були утворені відповідні психологічні та поведінкові умови. Послідовність стадій психічного розвитку особистості, за Еріксоном, — це результат біологічного дозрівання, але зміст розвитку визначається тим, що очікує від людини сім'я, суспільство. За Еріксоном, будь-яка людина проходить виділені стадії, до якої б культури вона не належала, все залежить лише від тривалості її життя.

Еріксон виділяє вісім стадій розвитку. Перехід від однієї стадії до іншої характеризується кризами. Криза — «як поворотний пункт», «момент вибору між прогресом та регресом, інтеграцією та затримкою». Цей вибір між двома полярними відношеннями до світу, до себе закріплюється в певних властивостях та якостях особистості.

I стадія (від народження до 1 року). На цій стадії формується базова довіра до людей, почуття безпеки існування у світі, на противагу почуттю недовіри до людей, відчуття загрози, що йде від світу. Ознаки соціальної довіри у немовляти проявляються у легкому годуванні, глибокому сні, нормальній роботі кишечника. До перших соціальних досягнень відноситься готовність дитини дозволити матері зникнути з поля зору без надмірної тривоги чи гніву, бо її існування стало внутрішньою впевненістю, а її появу можна передбачити. Саме ця постійність, неперервність та тотожність життєвого досвіду формує у маленької дитини початкове почуття власної ідентичності. Дуже велику роль відіграє матір на цій стадії, її любов, бажання та вміння задовольнити потреби дитини.

II стадія (від року до 3 років). Ця стадія характеризується формуванням та відстоюванням дитиною своєї автономії та незалежності на противагу сумнівів у собі та почуттю сорому. Боротьба почуття незалежності, самостійності, впевненості у собі проти сорому та сумніву приводить до встановлення співвідношення між здатністю співпрацювати з іншими людьми і наполегливістю та її обмеженнями. У кінці стадії виникає стійка рівновага між цими протилежностями. Вона буде позитивною, якщо батьки та близькі не будуть занадто керувати дитиною, гіперопікати, придушувати її прагнення до автономії. Із відчуття самоконтролю при збереженні позитивної самооцінки виникає стійке почуття доброзичливості та гордості, із почуття втрати самоконтролю і стороннього зовнішнього контролю з'являється стійка схильність до сумніву в собі та сорому.

III стадія (від 3-х до 6 років). На цій стадії при нормальній лінії розвитку формується ініціативність, активність і в той же час переживання почуття вини та моральної відповідальності за свої бажання. Дитина жадібно та активно пізнає оточуючий світ, через гру дитина проникає у світ дорослих відносин. На цьому етапі відбувається усвідомлення своєї статевої приналежності. Прагнення зайняти місце батька (матері) у відносинах з батьками протилежної статі.

IV стадія (від 6 до 11 років). Ця стадія характеризується включенням дитини у нові соціальні зв'язки — вступом у школу. Формується любов до праці та вміння поводитися із знаряддями праці або почуття неспроможності, неповноцінності, нездатності, заздрості до інших дітей. Якщо за сприятливих умов значимість батьків для дитини відходить на другий план, то за появи почуття власної неадекватності вимогам школи сім'я знову стає притулком для дитини.

V стадія (від 11 до 20 років). У підлітковому та юнацькому віці з'являється почуття цілісного усвідомлення себе та свого місця в житті, відбувається самовизначення, вибір професії, особистість окреслює свій життєвий шлях, формується «я» ідентичність, яка включає відчуття стійкості та неперервності власного «Я», незважаючи на ті зміни, які відбуваються з нею у процесі її росту та розвитку. Негативний полюс — непевність у розумінні власного «Я» («дифузна ідентичність»), яка проявляється у регресії до інфантильного рівня і бажанні якомога довше відтягнути прийняття дорослого статусу, стійкому почутті тривоги та ізоляції, постійному очікуванні чогось такого, що зможе змінити життя, страхові перед особистим спілкуванням, презирстві до визначених суспільних ролей, ірраціональному віддаванні переваги всьому іноземному («добре там, де нас немає»).

Наступні 3 стадії характеризують життєвий шлях дорослої людини.

VI стадія (від 20 до 40—45 років). Для неї характерно встановлення дружніх зв'язків, пошук супутника життя, прояв почуття близькості до людей, задоволення особистим життям, реалізація в роботі на протигагу почуттю відчуженості, самотності.

VII стадія (від 40—45 до 60 років). Е. Еріксон вважав цю стадію центральною в житті людини. За нормальної лінії розвитку людина характеризується високою продуктивністю праці, піклуванням про майбутнє покоління, боротьбою творчих сил людини проти застою, стагнації, заскорузлості.

На останній VIII стадії відбувається інтеграція результатів всіх попередніх фаз, формується мудре відношення до життя, яке зріла особистість сприймає не впадаючи у відчай, не розчаровуючись у прожитому житті, у людях, у собі і не відчуваючи презирства до життя, бажання отримати від життя більше, ніж було отримано, паралізуючого страху смерті, яка наближається.

Дана періодизація дає можливість людині зрозуміти себе та знайти співчуття до себе — на протилежність тим поясненням, які люди самі створюють для власних незрозумілих якостей, а саме: «Я поганий», «Я лінєвий і недисциплінований», «Я небезпечний» тощо. За Е. Еріксоном, ці труднощі відображають сімейні процеси, котрі ускладнили доступ людини до почуття безпеки, автономії чи задоволення власною ідентифікацією, чи те що доля позбавила дитинство відданого друга чи матері на початковому віковому етапі.

5. Відчуження.

З проблемою "людина - суспільство" тісно пов'язане поняття відчуження. "Відчужувати" — це, за В. Далем, "робити далеким, чужим", "усувати", "відбирати", "передавати іншому". У юриспруденції цим словом позначається акт передачі прав власності на що-небудь від однієї особи до іншому. У релігії говорять про відчуження як про смерть індивіда, про припинення його фізичної діяльності: душа людини відчужується від його тіла, а тіло від душі; припиняється активна діяльність людини в мирських справах. Мова про процес раз'єднання одного від іншого, про роз'єднання якогось цілого на елементи, про ліквідацію єдиного, цілого.

У соціальній філософії відчуження стосується діяльної особистості і ступеня повноти прояву сутнісних здібностей людини. Але й це розуміння вимагає уточнення. Людина, як відомо, з часу існування родоплемінної спільності був чужий природним силам і перебував під їхнім гнітом, не маючи можливості скільки-небудь істотно впливати на них (та і до цих пір людина виявляється безпорадним перед землетрусами, повенями, торнадо, не кажучи вже про вплив на нього сонячної активності). Чужість ще не означає відчуженості в філософсько-соціальному плані, хоча й може бути з нею пов'язана у разі негативного впливу людської діяльності на природу та відповідних екологічних бумерангів на все людство.

Відчуження – це перетворення результатів людської діяльності, а також людських властивостей і здібностей у щось чуже йому і пануюча над ним.

Одним з перших філософів, що звернули увагу на феномен відчуження, була англійська філософ Т. Гоббс. Він обґрунтував погляд на державу як на результат діяльності людей, що погодилися на його установа, але це держава відняло у людей всі права, крім, можливо, права на життя, стало їм чужим, переважною їх творчі здібності. З його точки зору, до виникнення держави люди перебували в стані "війни всіх проти всіх" ("bellum omnium contra omnes"). Людина, з одного боку, злобний (гірше, ніж звір), егоїстичний, заздрісний, сповнений недовіри по відношенню до інших людей, змагається з ними, жадає слави, влади над людьми і т.п. З іншого боку, страх самотності, страх смерті, здатність міркувати, що йому вигідніше, а що немає (тобто наявність розуму), є основою другої тенденції в його природі - Тенденції до солідарності, угодою. Загроза всім загинути у війні всіх проти всіх змушує розум врешті-решт прийти до висновку, що потрібно шукати згоду на шляхах відмови від своїх прав. "Таке зречення, або відчуження, - зазначає Т. Гоббс, - є добровільним актом, а метою добровільного акту будь-якої людини є якесь благо для себе". "Мотивом і метою при зречення від права, або відчуження його, є гарантія безпеки людської особистості ... Взаємне перенесення права є те, що люди називають договором". На цій основі і виникає держава, або Суверен, Левіафан. Воно має перед собою підданих, позбавлених майже всіх прав.

Всі права окремих людей, за винятком права на збереження власного життя (та й їхнім життям воно може розпорядитися у разі воєн і інших обставин), передані суверену, в силу чого тільки одна його воля може виражати волю і думка всього суспільства. Окрема людина відтепер не може вважати свою думку правильною або неправильною, не може судити про справедливе і несправдливе. Свобода окремої людини - тільки у волі суверена. Якщо порушується свобода суверена, то він має право вжити заходів примусу і силою покласти кінець "анархії". Суверен може виступати у формі абсолютної монархії, аристократичного держави або демократії. Т. Гоббс вважає найкращою формою держави абсолютну монархію, а з демократії - демократичну диктатуру (по суті, він обґрунтовував важливість тоталітаризму). Він вважав, що будь-яка диктатура - краще, ніж додержавне стан: "Верховна влада незалежно від того, чи належить вона одній людині, як у монархіях, або зібрання людей, як у народних і аристократичних державах, так велика, як тільки це можна собі уявити. І хоча люди можуть уявляти, що така необмежена влада має вести до багатьох поганим наслідків, однак відсутність такої влади, а саме безперестанна війна всіх проти всіх, веде до значно гірших наслідків "[3]. З точки зору Т. Гоббса, підданим слід покірливо підкорятися примхам і свавілля володарів. Таким чином, Левіафан (або держава в будь-якій його формі) зосереджує в собі всі права підданих, зрівнює людей між собою, стає чужим індивідуальним інтересам і володіє виключним правом розпоряджатися їхніми долями. Те, що було створено людьми, звертається проти них ж, у всякому разі, стає чужим людям.

Приблизно через століття після трактату Т. Гоббса "Левіафан, або Матерія, форма і влада держави церковної та громадянської" (1651) вийшла в світ робота французького філософа Ж.-Ж. Руссо "Про суспільний договір, або Принципи політичного права" (1762). На відміну від Т. Гоббса Ж.-Ж. Руссо вважав, що в "природному стані" людства не було війни всіх проти всіх, не конфліктність стала причиною суспільного договору; гармонійні відносини між людьми були порушені майновим нерівністю, що і викликало необхідність в такому договорі. Справжній суверен - народ, але його права, частково передані державі, були використані на шкоду йому. У

багатьох країнах держава стала порушувати волю народу, виражену в договорі, і сприяти необмеженого панування приватної власності в суспільстві. Стала зростати тенденція до політичного деспотизму. Саме деспотичне пристрій держави виявилось чужим людині і негативно впливає на його здібності, його розум, моральність. Народ, як стверджував Ж.-Ж. Руссо, має право на революційне повалення деспотизму влади. Результатом такої революції може стати загальне майнове рівність і безпосередня демократія, які є основою укладання справжнього суспільного договору і усунення відчуженості держави від народу.

Німецька поет і філософ Ф. Шіллер (1759-1805) одним з перших звернувся до аналізу відчуження, що має причиною поділ праці. Його вихідна позиція полягала в твердженні, що природа людини з самого початку є цілісною і містить в потенції найрізноманітніші здібності; реалізуючи лише деякі з них, людина не знаходить справжнього щастя; відчуття ж неповноти самореалізації (якщо, звичайно, він здатний усвідомити це) робить його нещасним. Поділ суспільної праці духовно калічить людину. Будучи вічно прикутим до окремого малому шматочку цілого, вказує Ф. Шіллер, сама людина стає шматком. Почувши вічно одноманітний шум колеса, яке він приводить у рух, людина не здатна розвинути гармонії своєї істоти, і замість того щоб висловити людяність своєї природи, він стає відбитком свого заняття. Відзначаючи розколотість людини, його здібностей і корені цього - в поділі праці, він уподібнює сучасне йому суспільство "митецькому часовому механізму, в якому із з'єднання нескінченної кількості безжиттєвих частин виникає в цілому механічна життя ... Вічно прикутий до окремого малому уривка цілого, - відзначає він, - людина сама стає клаптом ... Поступово знищується окрема конкретна життя заради того, щоб абстракція цілого могла підтримати своє мізерне існування". І далі (в "Листах про естетичне виховання") Ф. Шіллер зазначає, що, звичайно, одностороннім користуванням сил індивід приходить до помилок, але зате рід - до істини. Остання все одно не виправдовує того, що ми називаємо помилкою: індивід все більше стає одностороннім. Навіть наближення до істини не можна вважати позитивним процесом, раз тільки воно повинне бути куплене ціною збідніння особистості. Скільки б не вигравав світ, як ціле, від роздільного розвитку людських сил, стверджує Ф. Шіллер, все ж не можна заперечувати того, що індивід страждає під гнітом світової мети. Як бачимо, навіть інтереси цілого, за Ф. Шіллеру, не виправдовують відчуженості окремої людини від цього цілого. І Ф. Шіллер зазначає, що в суспільстві все роздрібнюється професіоналізму і безперервно диференціюються поділу праці відбувається наростання розчленованості того, що раніше було цілим і єдиним: держава і церква, закони і звичаї, засіб і мета, насолода і робота і т.д. Одне стає чужим іншому, а відчужене все більше гнітить те, від чого щось відчужується. Де ж вихід? З точки зору Ф. Шіллера, лише мистецтво може подолати роздробленість людини, відновити його цілісність.

Проблема відчуження розроблялася на філософсько-ідеалістическойоснове в німецькій класичній філософії (І. Г. Фіхте, Ф. В. Й. Шеллінгом, Г. В. Ф. Гегелем); сполучений з поняттям відчуження були при цьому духовні цілісності, відчужує від себе протилежні структури. У Гегеля, наприклад, такою була Абсолютна Ідея. Сама по собі вона пронизана у нього принципом діалектичного розвитку, однак, при відчуженні від неї природи цей принцип виявлявся позбавленим розвитку в матеріальному світі, а Ідея отримувала неадекватну їй форму. У вчення про суб'єктивний дух Гегель показує становлення свідомості, результати якого отчуждаєми у формі держави, релігії, мистецтва і т.п. За Гегелем, Абсолютний Дух долає відчуження за допомогою пізнавальної діяльності; індивідуальне пізнання проникає через відчужені форми в сутність розвивається Абсолюту і зливається з ним у вищій єдності.

Л. Фейербах багато уваги приділив розробці антропологічної філософії людини і критиці релігії. Він вважав, що в уявленнях про Бога людина втілює свою сутність, вона виявилася відчуженою і йому протистоїть. Л. Фейербах вважав, що релігійне відчуження руйнує особистість людини. "Щоб збагатити Бога, - говорив він, - треба розорити людини; щоб він був усім, людина повинна зробитися нічим". Релігійна відчуження, вважав він, повинно бути ліквідовано на основі любові людини до людини, переходу кожного до "релігії любові".

У К. Маркса проблема відчуження була пов'язана з аналізом приватної власності і товарного виробництва. Одна з небагатьох його робіт, де такий аналіз був неотривен від гуманістичної спрямованості - "Економічно-філософські рукописи 1844". Тут навіть ідея комунізму, пізніше політично загострена, трактувалася під кутом зору гуманістичної природи людини і як засіб позбавлення від відчуження. "Комунізм, - заявляв він, - є необхідна форма і енергійно принцип найближчого майбутнього, але як такий комунізм не є мета людського розвитку, форма людського суспільства".

Але повернемося все-таки до тієї марксової концепції відчуження, яка пізніше побутувала в його політекономічних працях. К. Маркс підкреслював відчужений характер засобів виробництва і виробленого найманим робітникам товару та прибутку при капіталізмі (скрізь у нього мова йшла, звичайно, про капіталізм його часу). К. Маркс писав: "Прибуток виступає ... як просте присвоєння чужого додаткового праці, що виникає з перетворення засобів виробництва в капітал, тобто з їх відчуження від дійсних виробників, з їх протилежності як чужої власності всім дійсно беруть участь у виробництві індивідуумам, від керуючого до останнього поденника".

Всю історію людства, відзначав К. Маркс, характеризує підневільного, примусовість праці. Людина повинна була б, за логікою речей, задовольняти в працю свою саму справді людську потреба - потреба у творчості. Однак праця слугує для нього лише засобом до задоволення елементарних потреб. До праці ставляться як до прокляття, його виконують з огидою, від нього втікають, як від чуми. У процесі праці - цієї самої людської з потреб - робітник не відчуває себе людиною, він виступає тут лише як підневільний тварина, як жива машина. Сама трудова діяльність найманого робітника, будучи фізіологічно невіддільною від його тіла, виявляється відчуженою від нього, оскільки вона вже знаходиться в розпорядженні власника засобів виробництва. Капіталізм пригнічує здібності людини, калічить його духовну сутність, не дозволяє розвинути йому як творчому суті. Капіталізм є чужим людської сутності; ставлення до нього людини праці антагоністично.

Наведений матеріал - не просто данина історію філософії, історії даного поняття. Сама проблема відчуження дуже непроста і потребує в ілюстраціях, прикладах, поясненнях. Що від чого, або від кого відчужується? У чому полягає критерій (або відправною кордон) отчуждаємості? Якщо людина живе спокійно, задоволений своїм способом життя, не бажає навіть думати про відчуження від нього чогось, то навіщо, питається, говорити, ніби він відчужений?

Ця проблема, звичайно, і практична, і теоретична. Від ступеня її розробки залежить трактування як суті самої людини, сенсу його життя, так і сутності суспільства, призначення історичного процесу.

Вже короткий екскурс в історію філософії показує, що людина в концепції відчуження, з яким порівнюється духовна природа конкретного індивіда, береться як людська родова сутність; це як би загальна сутнісна модель людини, або, краще сказати, наявна в ньому програма, яка може реалізуватися частково або повністю, але може і не реалізуватися. З цієї точки зору якісь особистості можуть виявитися і виявляються лише частково наділеними справді людськими рисами, деякі з людей -- антилюдяною, а частина з них - знаходяться на високому рівні розвитку своїх здібностей, свій менталітет, своєї людяності.

Поняття "відчуження" вимагає, щоб до людини були застосовні поняття "існування" і "сутність". Недостатньо, щоб індивід існував, важливо, щоб він знаходив і врешті-решт знайшов закладену в нього сутність (як програму розвитку).

А в чому ж можна углядіти програму? Це, як видно, ті атрибути досконалої особистості, які здавна пов'язувалися в релігії з Богом: милосердя, справедливість, прагнення до добра, істини, творчості, свободи і т.п. У понятті "сутність людини" як ідеалі, відзначають Г. Г. Кириленко і Е. В. Шевцов, втілені прагнення людини до абсолютного добра, абсолютної істини, краси, свободи, в кінцевому рахунку - до абсолютного буття. Особистість як абсолютне й закінчене втілення сутності людини в окремому особистість - щось недосяжне. У цьому сенсі

можна говорити тільки про Божественної Особи, в якій повністю збігаються сутність і існування.

В особистість закладені можливості руху по шляху морального і розумового розвитку у напрямку до Бога, до втілення його якостей. Для нього Бог міг би стати символом людяності. Прагнучи до цього, людина знаходить ціннісний орієнтир життя. Якщо існування необов'язково пов'язане з повинністю, то реалізація закладеної в людину програми має обов'язковою умовою належне. Без волі, без цілеспрямованості на людяне і розумне індивід не може стати людиною за своєю сутністю.

К. Маркс у цитованій вище роботі 1844 писав про два види багатства -- економічному і виражає справжню природу людини. Найбільше багатство, за його думку, - це власне людське, а не речове багатство. "Багатий людина, - писав він, - це в той же час людина, що потребує у всій повноті людських проявів життя, людина, в якій його власне здійснення виступає як внутрішня необхідність, потреба ". Людина повинна "відчувати потребу в тому найбільшому багатстві, яким є інший людина". Духовне багатство, співвіднесені з божественним, - це і є програмна сутність людини.

В цьому плані (перетворення результатів людської діяльності) почало визначення поняття "відчуження" - буд?? т чи це перетворення вироблено окремою особою або якусь соціальну спільністю (нацією, соціальною групою), навіть державою в цілому - стає по відношенню до конкретному індивіду, якщо репресує якесь його прагнення до здійсненню закладеної в ньому програми, не тільки чужим, але й відчужувати дією.

В ХХ столітті розширився склад форм відчуження та їх причин як за рахунок появи дійсно нових форм, так і завдяки посиленню уваги вчених, філософів, психологів, соціологів, діячів культури до самої проблеми відчуження, виявляють нові форми відчуження. До дослідникам цього феномена відносяться Е. Дюркгейм, О. Шпенглер, М. Вебер, Г. Зіммель, А. Швейцер, М. Бердяєв, С. Л. Франк, К. Ясперс, Ж.-П. Сартр, Е. Фромм, Х. Хайдеггер, К. Хорні, Г. Маркузе, Х. Арендт та ін

ХХ вік показав безсилля індивіда перед масовим знищенням людей в двох світових війнах, перед державним тероризмом після "соціалістичних" революцій, в умовах знищення цілих станів і класів при деспотичному тоталітаризмі. Страх за життя людини, його долю і долю всієї цивілізації супроводжували також численні (у другій половині століття) випробування атомних бомб і нездатність керівних сил ряду провідних країн справитися з факторами, що викликають екологічну катастрофу; цей страх і до цього дня живе в людях, репресірую їх свідомість (їх внутрішню програму). У ХХ столітті суспільство (як і окремі люди) зіткнулося з так званою науково-технічною революцією, що принесла не тільки матеріальні блага, а й негативна зміна характеру праці (взяти, приміром, роботу на конвеєрі); трудова діяльність виявилася пов'язаної з автоматизацією і з більш потужною, ніж раніше, машинізацією. Створення комп'ютерів, що вирішують одні проблеми, все більше втягує людини в світ, далекий від високих ідеалів людської культури. Негативну роль (у розгортання творчих здібностей людини) грає і телебачення, в наш час настирливо заповнене сумнівною рекламою та фільмами, які пропагують вбивства, насильство, порнографію. Формується спектр хибних потреб людини, прив'язують людини до суспільства. Є й інша сторона в діяльності засобів масової інформації. Вона полягає в тому, що вони стандартизують мислення, знеособлюють індивідів.

Г. Маркузе відзначає: "Одномірні мислення систематично насаджуються виробниками політики та їх намісниками у сфері масової інформації. Універсум їх дискурсу впроваджується за допомогою саморушних гіпотез, які безперервно і планомірно повторюючись, перетворюються на гіпнотично діючі формули та приписи". А. Швейцер звертає увагу на антигуманний характер буття людини, що веде до відчуженню: "Протягом двох-трьох поколінь досить багато індивіди живуть тільки як робоча сила, а не як люди ... Стала вже звичайною надзайнятість сучасної людини у всіх верствах суспільства веде до вмирання в ньому духовного початку ... Для роботи в час, що залишився вільний час над самим собою, для серйозних бесід або читання книг необхідна зосередженість, яка нелегко йому дається. Абсолютна неробство,

розвага і бажання забутись стають для нього фізичною потребою. Чи не пізнання і розвитку шукає він, а розваги - І до того ж такого, яке вимагає мінімального духовного напруги ... У скільки сильному ступені бездум'я стало для людини другою натурою, показує характер його звичайних спілкувань з оточуючими людьми.

Ведучи розмову із собі подібними, він стежить за тим, щоб дотримуватися загальних зауважень і не перетворювати бесіду в дійсний обмін думками. Він не має більше нічого свого і навіть відчуває в деякому роді страх, що від нього може знадобитися це своє ". Нормальне ставлення людини до людини стало складним для нас. Постійне поспіх, характерна для нашого способу життя ... призводить до того, що ми, безупинно і при самих розмаїтостіних умовах зустрічаючись один з одним, тримаємося відчужено по відношенню до себе подібним. Обставини нашого буття не дозволяють нам ставитися один до одного як людина до людини ... Ми в кінцевому рахунку деградуємо ... Ми втрачаємо відчуття спорідненості зі своїм ближнім і скочуємося таким чином на шлях антигуманність". А. Швейцер стверджує, що не тільки між економікою і духовним життям, але також і між суспільством і індивідом склалося згубний взаємодія. Якщо колись (у вік Просвітництва) суспільство піднімало людей, то тепер воно нас пригнічує. "Банкрутство культурного держави, що стає, від десятиріччя до десятиріччя все більш очевидним, губить сучасної людини. Деморалізація індивіда суспільством йде повним ходом".

В даний час однією з істотних форм відчуження в нашій країні є звуження можливості отримання громадянами вищої освіти (зауважимо - і це при зростанні попиту на освіту!). Це звуження обумовлене зростанням платних "елітних" шкіл, що знижує конкурентоспроможність учнів звичайних загальноосвітніх шкіл; відсутністю можливості використання репетиторства для більшості школярів, наростаючим числом платних вузів, факультетів, відділень і т.д., нарешті, злиденне стипендією студентів та аспірантів більшості ВНЗ, що не дозволяє нормально вчитися без "підробки", низькою зарплатою викладачів вузів. Все це призводить до того, що нерідко обривається шлях розвитку багатьох молодих людей - вони позбавляються можливості самореалізації, прояву своїх творчих можливостей. Вимушені "влаштовуватися" в небажаний вуз чи на роботу, ці люди втрачають свою індивідуальність. Тут ми маємо не тільки втрату індивідами своїх сутнісних характеристик. Горезвісна витік мізків теж дає сумний результат - відчуження суспільства від власного інтелектуального багатства. (Ми не торкаємося теми кризогенна факторів освіти взагалі, все частіше що звучить у вітчизняній і зарубіжній науковій літературі.)

Відчуження в нашому суспільстві породжується й економічними проблемами, особливо, низьким прожитковим мінімумом більшості сімей. Ці обставини також ведуть до втрати основних сутнісних характеристик людини, збіднення його природи. У цих умовах праця людини, як правило, менше за все є виразом вищої потреби індивіда - творчістю, він все більше виявляється лише спробою забезпечення виживання. Низький рівень життя (за деякими даними, в Росії зараз за порогом бідності - близько 27% населення), як уже зазначалося, обмежує доступ до освіти, залучення до культури, що надає негативний вплив на розум, моральність, сприяє загасання духовного початку в людині (або взагалі репресує його духовні задатки). Матеріальні труднощі, перешкоджаючи спілкуванню з близькими людьми (особливо що живуть на значній відстані), виключають можливість допомоги слабшим - це, в свою чергу, знижує милосердя і веде до антигуманність. Позбавлення людини можливості подорожувати, бачити і пізнавати свою країну ще більш відчужує людини від природи, від інших людей, втягуючи його глибше в машиніобразную одномірність.

Вище наведені лише деякі свідчення вчених останнього століття, що міркували над формами відчуження і їх причинами (до того, що вже зазначено, можна додати відчуження від норм моралі, націоналізм і багато ін. ін, а до причин - зростання бюрократизації державного і місцевого управління, відчуження від правдивої інформації - обман людей з боку вищих чиновників і т.п.).

Вивчення явища "відчуження" показує, що як раніше, так і тепер засіб (як результат людської діяльності), які призначаються для ліквідації якоїсь конкретної форми відчуження, виконуючи частково цю роль, в той же час стає ще однією формою відчуження.

До того ж люди звикають до відчуження, не бачать його негативних сторін, беруть його за справжню дійсність.

В публікаціях з проблеми відчуження наголошується, що суб'єктивно відчуження проявляється у почуттях страху, самотності, в атрофії високих гуманістичних цінностей, в широкому поширенні апатії, байдужості; вказується на пов'язаний з ними зростання наркоманії, алкоголізму, самогубств і т.п. Деякі з цих наслідків відчуження вже зазначені вище. В узагальненому вигляді ці явища представлені в статті "Відчуження", опублікованій у словнику "Сучасна західна філософія" (М., 1998) і "Філософському словнику" (М., 2001). Принагідно зауважимо, що в аналогічному філософському словнику 1980 такого матеріалу не було. У новій статті справедливо наголошується, що філософська думка ХХ століття відображає найважливіші форми відчуження, властиві суспільству. Переважна увага приділяється тим форм відчуження, суб'єктом яких є людина, позбавлена частини своїх сутнісних характеристик. Основним показником відчуження, зазначається в статті, визнається наявність у світосприйнятті особистості наступних домінант: по-перше, почуття безсилля, відчуття того, що доля індивіда вийшла з-під його контролю і знаходиться під детермінують впливом зовнішніх сил, по-друге, уявлення про безглуздість існування, про неможливість отримати шляхом будь-яких дій раціонально очікуваний результат; по-третє, сприйняття навколишньої дійсності як світу, в якому втрачено взаємні зобов'язання людей з дотримання соціальних розпоряджень, зруйнована інституалізувати культура, не визнається панівна система цінностей; по-четверте, відчуття самотності, виключеного людини із соціальних зв'язків; по-п'яте, почуття втрати індивідом свого справжнього "я", руйнування автентичності особистості, тобто самовідчуження.

Важливе спостереження містяться в роботі Г. Маркузе "Одновимірна людина". Він констатує: "Поняття відчуження робиться сумнівним, коли індивіди ототожнюють себе із способом буття, їм нав'язуються, і в ньому знаходять шляхи свого розвитку і задоволення. І це ототожнення - не ілюзія, а дійсність, яка, однак, веде до нових шаблів відчуження. Остання стає цілком об'єктивним, і відчужений суб'єкт поглинається формою відчуженого буття. Тепер існує один вимір - всюди і в усіх формах ". У книзі " Бунт людина "А. Камю зазначає: "Перше рух розуму, скованого відчуженістю, полягає в тому, що він розділяє цю відчуженість з усіма людьми, і в тому, що людська реальність страждає у своїй цілісності від відособленість, відчуженості по відношенню до самої себе і до світу. Зло, випробуваний однією людиною, стає чумою, що заразила всіх".

В російській літературі радянського періоду переважала точка зору, відповідно до якою основною причиною відчуження є приватна власність. Звідси випливав висновок, що для ліквідації відчуження необхідна соціалістична революція, що знімає приватну власність. А так як ця революція відбулася, то і людської сутності представлені всі умови для її розгортання і створені всі умови для щастя людини; проблеми відчуження в нашому суспільстві вже немає. Але це було помилкове уявлення. Деякі філософи дотримувалися іншого погляду на відчуження. Найбільш глибокими дослідниками причин відчуження, виводить її за межі приватної власності, були В. Ф. Асмус, Г. Н. Волков і О. П. Огурцов.

В ряді робіт останніх років головною причиною відчуження називається поділ праці. (А воно буде завжди.) До речі, в "Економічно-філософських рукописах 1844 "К. Маркса не було спрощеного відома всіх причин відчуження до приватної власності: на перше місце у генезі відчуження ставилося розподіл праці і лише слідом за цим, як історично друга явище, -- приватна власність на засоби виробництва. Якщо мінуси приватної власності погашаються (причому лише до певної міри) громадської і акціонерною власністю, то розподіл праці фактично не устранимо.

Одномірність людини значною мірою знімається мистецтвом, долученням його до естетичним цінностям. У цьому справедливості висновків німецького поета і філософа Ф. Шіллера.

Багатьма філософами, письменниками, діячами культури, науки, освіти зізнається, що шлях до розвитку людини лежить через всебічний розвиток її здібностей. Але як це розуміти? Як одночасне сприяння визріванню в ньому багатьох і найрізноманітніших талантів, щоб він, наприклад, одночасно був і добрим науковцем, і першокласним машиністом тепловоза, і великим воєначальником, і т.п.? Така можливість, в принципі, не виключається. Але більш ефективний шлях інший, і він доступний суспільству, його державної та громадської організації. Досягнення всебічно розвиненої особистості, тобто максимально що долає відчуження і одномірність, означає наступне (і тут можна погодитися з думкою філософа Е. В. Ильєнкова): створення таких реальних умов, за яких кожна людина міг би безперешкодно виходити в процесі свого загальної освіти на передній край людської культури, на кордон вже зробленого і ще не зробленого, вже пізнаного і ще не пізнаного, а потім вільно вибирати, на якому ділянці культури (або діяльності) йому зосередити свої особисті зусилля: у фізики або в техніці, у віршуванні або в медицині. Інакше кажучи, суспільство повинно всебічно і особливо в морально-духовному відношенні розвивати людини.

Окремі форми відчуження переборні заходами різної складності, в різні терміни. Найбільш доступні громадському впливу ті форми відчуження, які пов'язані з втратою духовного начала в людині, втратою милосердя, особливо в підростаюче покоління, втратою тяги до творчості, культурних цінностей.

На перше місце (за можливостями і силою своєї дії) виступає школа - її роль у формуванні особистості дитини, підлітка. Метою освіти, відзначав вчений-педагог, філософ і публіцист С. І. Гессен, є не тільки залучення учня до культурних, в тому числі науковим, досягнень людства. Її метою є одночасно формування високоморальної, вільної та відповідальної особи. Своєрідність особистості, перш за все, в її духовності. Незважаючи на економічні труднощі, замученого інноваційними експериментами, ми віримо, що школа зберегла свої головні знаряддя: це кваліфіковані, віддані своїй справі педагоги, це чудові традиції російської школи, це велика вітчизняна художня література та творче Спадщина практиків і теоретиків педагогіки.

Протистояння наростання платних форм навчання, особливо вищої освіти, поліпшення матеріальних умов студентів та аспірантів - також бар'єр на шляху відчуження. Як боротьби з бездуховністю, цинізмом, жорстокістю - відчуженням людини від його найбільш сутнісних якостей - ми бачимо рух громадськості, і в першу чергу батьків, педагогів, психологів, соціологів і т.д., проти засилля в ЗМІ, на телебаченні, в поп-літератури, поп-музиці тим пропаганди насильства, егоїзму, користоловства і т.п. Повинен бути (і може бути) введений контроль допуску на масовий ринок передач, книг, журналів, касет, дисків подібного роду. Одночасно повинен бути розширений доступ населення до центрів культури та мистецтва - організація безкоштовних виставок (згадаймо передвижників!), концертів, читань, створення мікрорайонних та дворових бібліотек, спортивних шкіл, клубів за інтересами, будинків дитячої та юнацької творчості.

Реалізації цих та багатьох інших заходів допомогло б всебічний розвиток (краще сказати -- організація руху) різних форм благодійництва товариств милосердя, профільованих фондів, одноразових кампаній та ін Саме участь людей у цьому русі благотворно позначиться на набуття ними почуття милосердя, причетності до життя іншої людини.

Роль церкви в знятті деяких форм відчуження - тема фахівців-релігієзнавців і богословів, але що це роль позитивна - безсумнівно.

В останні роки все більше уваги приділяється позитивним наслідкам, пов'язаним з широкою інформатизацією та комп'ютеризацією суспільства. Перехід до нового рівня технологій дозволить майже повністю звільнити людей від важкої фізичної праці, у багато разів збільшити вільне время, різко підняти (в Росії це звучить особливо актуально) рівень матеріального добробуту людей і вирішити багато інших життєво важливих питань.

В подоланні чинників відчуження, їх наслідків (див. с. 211-212) велику роль грає сам індивід, його воля і мужність, а цьому сприяє, на наш погляд, залучення його в творчий процес. "Жах, біль, розслабленість, загибель повинні бути переможені творчістю".

Проблема відчуження, точніше, проблема його усунення з життя суспільства і людини, багатьма фахівцями визнається майже тупиковою, але просвіти у її вирішенні, хоч би якою складною вона не була, як бачимо, все-таки є.

Суспільство у всіх своїх проявах по відношенню до людини має стати справді людяним. І діяльність товариства, і діяльність людини повинні бути спрямовані на творення людяності.

6. Свобода та відповідальність особистості.

Людина відрізняється від тварини не тільки промовою, наявністю праці і розумом. Не менш важливим є свобода вибору людини. Він навчається мови, сприймає суспільні норми поведінки, просочується суспільно значущими цінностями, регулюючими суспільні відносини, виконує певні суспільні функції і відіграє специфічно соціальні ролі, постійно робить вибір, вирішує, якою піти дорогою. І суспільство не завжди впливає на прийняті рішення. Особистість володіє свободою вибору.

Свобода - одне з основних понять філософії, пов'язане з його характеристикою як розумного (духовного) істоти, що підноситься над сферою природної необхідності в актах самовладання (панування над пристрастями і інстинктивними мотивами), морального вибору, у грі, творчості і т.п.

Але особистої мірою свободи для кожного в такому випадку виступає відповідальність особистості перед собою та іншими. Не дарма відомі філософи говорили: "Свобода однієї людини закінчується там, де починається свобода іншого". Адже дозволяючи собі який - то вчинок, слід враховувати негативні наслідки і для інших людей. Наприклад, запізнюючись на роботу, тому що "хотілося ще поспати, а без мене все одно нічого не трапиться", ми підводимо начальника відділу. А дозволяючи собі вночі послухати поголосніше улюблену музику, ми обмежуємо права ні в чому не винуватою бабусі сусідки. Не всі люди вважають, що треба відповідати за свої вчинки, але будь-який почне обурюватися, втративши премії на роботі, або почувши стукіт по батареї в ночі. А що, якщо всі забудуть про відповідальність, і будуть говорити: "Це не мої проблеми"?

А багато хто в своє виправдання кажуть: "Я не подумав, що так не можна, я не знав, що це заборонено". Багато з дитинства діють за перекрученому принципом свободи "можна все, що не заборонено". Якщо людина про щось не чув, на рівні інтуїції він розуміє, що стоїть перед вибором, вступити тільки на догоду собі, або врахувати думку навколишніх.

Ми живемо в суспільстві, і поза суспільства людина не може існувати. Тому просто необхідно враховувати всі особливості оточуючих нас людей. Адже ніколи не знаєш, у якій ситуації можеш опинитися сам.